

DOSSIER

Srima,

Krajoblik nastanka starog Šibenika, u rukama novoga grada -

Vodica

FOTOGRAFIJE:
FOTOGRAFIJE:
GORAN ADLAR,
JADRAN KALE,
FOTOARHIV
MUZEJA GRADA
ŠIBENIKA,
STANKO FERİĆ

PIŠE: DR. SC. JADRAN KALE

Idete na Srimi? -Zašto, pa tamo nema ničega!
Moglo bi se reći kako ova rečenica, koju sam čuo više puta zanimajući se za ovaj krajoblik, vjerno sažima prosječno javno mnijenje o dijelu naše obale koji se prostire unutar prostora Vodice – Zaton, Martinska – Jadrija - Vodice. Ocjena je, u osnovi, točna. Zasniva se na vrijednostima *nečega* naspram *ničega*, bilo na samoj obali ili u njenom neposrednom zaleđu, recimo kruga industrijskog postrojenja, hotelskog kompleksa, prometnog čvora s mostom ili možda i uzletišta. Takve su se *opipljive* vrijednosti u prostoru Srime priželjkivale u godinama kada je bivša federacija bila miljenik međunarodnih financijskih ustanova, kada su stope privrednog rasta sličile onima u današnjoj Kini, kada je šibenski izvoz cvjetao, a gradu i njegovome kraju se do isteka stoljeća predviđalo dvostruko više stanovništva no što se to stvarno dogodilo. U neobičnom zapletu istog tog razvojnog zanosa vlast je uslijed ekonomskog otvaranja zemlje i konfuzije u počecima ere masovnog turizma pomoć pri prostornom planiranju zatražila od **Razvojne agencije Ujedinjenih naroda**, a oni su ovamo na teren poslali arhitekta iz zemlje koja je prva na svijetu krenula sustavno evidentirati, razvrstavati i zaštićivati izvangradske kulturne krajoblike – jednostavno stoga jer se prva suočila s njihovim nestankom. To su bili Englezi, u kojih je već radila ne samo državna **Countryside Commission**, već i građanska udruga **Dry Stone Walling Association** – uzor za sva buduća slična okupljanja diljem svijeta. Njihov projekt uređenja Srime za turističke svrhe iz 1971. godine bio je jedan od dvadesetak lokacijskih projekata iz ukupnog programa **Gornji Jadran**. Nešto s početka teksta arhitekti najstarije industrijske zemlje svijeta istakli su već u prvoj rečenici svog projekta: **Naj-**

značajnije obilježje Srime daje mreža suhozi-da, složena od kamenja uklonjenog s tla da bi se dobile male čestice zaklonjene od vjetrova, uz obalu i od valova, i prikladne za obradu. Projektom su Englezi predvidjeli uklapanje turističkih gradnji u taj krajobrazni raster. Grad je u to vrijeme na drugoj strani kanala sv. Ante bio zauzet **Solarisom** pa se plan nije ostvario.

Okivanje kulturnog krajoblika Srime betonom

Druga agencija svjetske organizacije, **UNEP**, prije tri godine procijenila je da je 1995. godine čak 62 posto sredozemnih obala bilo urbanizirano, a za 2025. godinu predvidjela je da će 72 posto obalne crte biti izgrađeno. Ljepote i znamenitosti sirovina su turističke industrije, a vrijednost u svakoj trgovini ponudjenim dobrima ovisi o njihovoj rijetkosti. Na ovom dijelu obale složilo se kako ga treba otvoriti za turističku izgradnju, ostavljajući **Grad Vodice** bez zadnjeg dijela nebetonirane obale (osim bezličnih **Bristaca** u sendviču građevinskih zona Vodica i Tribunja). Tako se okivanje kulturnog krajoblika Srime betonom zbiva po mjerilima iz vremena gradnje **Solarisa** jer ni najavljenom slovenskom investitoru u svojoj vlastitoj zemlji više nije moguće turističku infrastrukturu graditi na samoj obali. Kod njih se na obali smije graditi samo ono što zbog mora jedino tamo može i biti. Pri tomu se i takve gradnje (poput marina) moraju optimizirati, i to bez sužavanja pogleda na more. Naizgled, najavljenim bi poslom na Srimi svi mogli biti zadovoljni. Mi ćemo i u tom prostoru dobiti *nešto* opipljivo, a investitor ekstraprofite iz atrakcijske sirovine na čiju eksploataciju ovakvim načinom drugdje više ne može računati. Krenimo provjeriti tu računicu.

Ima li ičega na Srimi?

Čini nam se da tamo nema ničega jer je nam je uobičajeno. Filozofi su znali reći kako ribe nema-

Freska iz crkve Gospe Srimske bila je skrivena pod zbukom najmanje pet stoljeća. Tek je nakon Drugog svjetskog rata njene tragove naslutio ravnatelj Muzeja grada Šibenika Frano Dujmović, a glavni dalmatinski konzervator Cvito Fisković datirao ju je u konac 12. ili početak 13. stoljeća.

ju načina vidjeti vodu pa bi ih za takvo uočavanje trebalo posebno osposobiti. U šibenskom kraju takav je običan pogled na suhozide, te ostatke negdašnjih gospodarskih krajolika. Ima ih toliko da bi se moglo reći kako smo odgojeni s polarizacijskim naočalama na nosu pa ih i ne vidimo. Ima suhozida i u samome gradu Šibeniku, u **Mimincu** i u **Docu**, u svim predgrađima, gusto se šire po **Njivicama, Razorima, Bilicama, Gvozdenu**... kao da im nema kraja. Ipak, rubovi guste rasprostranjenosti jasno im se razabiru čim prijeđemo granice povijesne šibenske komune. U **Modravama** županijska ploča stoji kod *meje* murterskih posjeda, na suprotnom kraju obale to je povijesni poluotok **Bosiljina** sa svojim najčuvenijim suhozidnim prizorom na **Bucavcu**, dok u dubini suhozidi gušće slijede dosege rasta masline. Nema drugoga većeg grada naše obale koji živi u takvom kulturnom krajoliku. U svim njegovim dijelovima jasni su otisci prošlosti pa bismo **primoštenske, modravske ili kornatske suhozide** mogli razlikovati gotovo zatvorenih očiju. Povijesni otisak kulturnog krajolika Srime vezan je za nastanak Šibenika.

Jesu li neke srimske bunje bile poljske utvrde?

Da bi se razmrsio čvrsti čvor povijesti ovog krajolika, valja datirati suhozide. Komadić ruševine **dvojne crkve s Prižbe** ugrađen u bunju u **Bogdanovićima** znači tek toliko da ne može biti starija od srednjeg vijeka, što i ne pomaže mnogo. Arheološki zanimljive krhotine mogu se već i površinski naći na arhivski potvrđenim mjestima povijesnog stanovanja, poput nekadašnjeg sela **Podlanova** čiji su ostatci u blizini današnjih **Bogdanovića**. Na Srimi možda najviše mogu pomoći upravo arhivi. Kada se popnemo do Podlanova, čini se kao da smo došli na dvostruku zidinu čiju je arhivsku skicu iz **1643.** godine uočio povjesničar don **Krsto Stošić**. Na vrhu brežuljka nad poljima bdije čak pet bunja u nizu od kojih su dvije povezane u sklop ojačan grubo branom. One su zasigurno bile *pudarice* za nadzor nad vinogradima, slično kao i što pod ruševinama srimske **kapelice sv. Stjepana** sa sjeverne strane vinograda bdije bunja pomno uređenog predvorja. Jesu li, s takvim debelim zidom pred ulazima, ujedno bile i malim poljskim utvrdama? Malim utvrdama nalikuju i oveće **Torine** koje magistrala presijeca u okuci pred nadvoznjakom. Na koncu, ograđeno pretpovijesno zbežište (gradinu) arheolozi su utvrdili upravo ovdje, nad najobilatijom vodom u kraju, na brdu bukvalno zvanom **Stražišće**. Odgovor se krije upravo u pojasu između ovih predjela, između Podlanova i Galešina do najtustije zemlje pod kaplicom **sv. Stjepanom**, kod današnjeg nadvoznjaka nad odvojkom za Bogdanoviće, Martinsku i Jadriju, te do Srimске lokve i dalje do preostatka srednjovjekovnog sela **Srime** u području **Vrbice** do **Pišća** iz dublje zaleđa **Vodica**.

Današnji izgled Srime. Stihijska gradnja izbrisala je suhozide i bunje umjesto da ih se kao vrijednu baštinu očuva unutar strukture naselja.

Srimu su 1999. godine zajedno obišli najbolji poznavatelji hrvatskih suhozida, koje na ovoj slici vidimo u društvu pokojnog Ante Strikomana - Rašino, unuka graditelja Rašine bunje pod Okitom. Slijeva nadesno to su Borut Juvanec s Arhitektonskog fakulteta u Ljubljani (koji je Šuplju gromilu iz Bilica datirao u srednji vijek), Tihomira Stepinac - Fabijanić iz Znanstvenog instituta HAZU u Rijeci (autorica prvog popisa kažuna) i Berislav Horvatić, fizičar i krški entuzijast iz Zagreba (istraživač suhozidnih zdenaca, velikih osika u obliku latica cvijeta itd.). Povišeni ulaz u obliku naopakog slova V specifična je značajka bunja Srime te vodičkog i tribunjskog kraja.

Pretapanje vizura Srime i Šibenika

Srednjovjekovno selo Srma nije bilo neugledno naselje. U vrijeme nastanka šibenske biskupije bilo je, uz **Grebašticu** i **Prhovo**, jednim od tri najveća šibenska sela ukupno s oko pola tisuće stanovnika. Os ovog raspršenog sela ciljalo je na **Brodaricu** (nakon izgradnje crkve sv. Martina poznatu kao **Martinska**), odakle su brodovi kretali za gradsko пристаниšte pod liticom na kojoj je bila starija crkva sv. Jakova. Važnost ove komunikacije za Šibenik koje je u 13. stoljeću stasavao u grad možemo si dočarati značenjem titulara svetog zaštitnika putnika, jer i u **Zadru** je crkva sv. Jakova simbolički čuvala mjesto gradske barkarijolske veze. Onako kako je u svojoj osi od toga mjesta funkcionirao grad, tako se preslikavalo i na Srimi: ispod crkve sv. Jakova duž litice pod kojom su bile strmine pokrajnjih ulica bila je smještena glavna prometna gradska arterija, jedina ulica povijesne jezgre Šibenika koja je i do danas ostala bez stepenica, a točke uličnih pre-giba i zaokretanja zadavale su kuće - kule kakve su izvan gradskih bedema na Gorici jedine mogle jamčiti sigurnost. Takav gradski prostor svjedoči o zajednici kakva se iz pretkomunalnog doba pučkih općina raslojavala u vlastelinstva s ovisnom čeljadi.

Rodovske pučke općine utisnuli su prvi pečat na kulturni krajolik Srime

Populacijska osnova ovog izvanbedemskog naselja bile su izbjeglice iz **Biograda** koji su mlačani srušili **1125.** godine te stanovnici starih rodovski organiziranih zajednica s područja Srime. Povjesničar iz šibenskog muzeja **Frano Dujmović** uočio je u arhivskim listinama isticanje naziva stare hrvatske županije **Luke** za područje između **Sićenice** (Jadrije) i **Zatona**, na taj način podrazumijevajući selo Srimu sve do 18. stoljeća. Za razliku od svih drugih gradova na istočnoj jadranskoj obali u Šibeniku su na snazi bile narodne navade. Dok se u Zadru sudilo po rimskom pravu, u Šibeniku se sredinom 13. stoljeća to po običajnom pravu radilo na prostoru narodnih skupština, pred crkvom sv. Jakova. Na tom je mjestu skupština pučke općine (*posoba*) i okončala rat s Trogirom. Međuigra društvene organizacije rodovskih pučkih općina (srednjovjekovnih *univerzija*) kako su ih kasnije na latinski prevodili zbunjeni strani notari) u prostoru grada i njegovih izvansrednjih gospodarstava utisnuli su prvi pečat na kulturni krajolik Srime kakav vidimo danas.

Šibenski plemići iz starih hrvatskih rodova

Dok je u gradu Šibeniku jedina preostala stambena zgrada s osnovama datiranim u 13. stoljeće palača **Rossini**, na Srimi dataciju iz istog vremena pruža crkvice **Gospe Srimске**. I jedno i drugo mjesto lome os komunikacije kroz svoje naselje. Oko crkvice višekratno su rabljeni grobovi s kamenim poklopnicama usporedivima sa sličnim

Projekt uređenja Srime iz 1971. godine na prostoru današnje namjene za hotele i vile. Razvojna agencija UN-a za ovaj je posao angažirala englesku arhitektonsku tvrtku koja je predvidjela uklapanje suhozidnog ambijenta u nove turističke namjene.

Sadašnji katedralni župnik don Dražen posljednjih pet godina vlasnike srimarskih zemalja nakon blagoslova polja okuplja istog dana i na Prižbi. Prošle godine na ovom je druženju po na zidovima muzejske terenske kućice izložio je fotografije i znanstvene radove o suhozidima udruge Dragodid te rezultate ankete o krajobraznoj zaštiti Srime provedene godinu dana prije

Ranokršćanska dvojna bazilika u Srimi

kasnosrednjovjekovnim grobištima (Grebaštica, Mitlo). Njen istaknuti položaj u krajoliku može asociirati na lokacije pretkršćanskih kultova, na način koji je u šibenskoj okolici mitologijski rekonstruiran za crkvu sv. Mihovila u Pokrovniku. Među patronima crkvice Gospe Srimске Frano Dujmović je razabrao listom plemiće iz starih hrvatskih rodova: **Divnićie**, **Draganićie**, **Tavilićie**, **Vrančićie**..., prepoznajući u tome srimsko podrijetlo tih gradskih rodova. Njeno se likovno blago nalazi u apsidi, gdje na fresci među više likova vidimo i svečano odjevenog orača -ktitora, pučkog odličnika pod urešenom crvenom kapom. Da bismo vidjeli prvi idući prikaz pučanina u radnoj pozi poljodjelca, valja putovati do obrezivača loze s Radovanovog portala u Trogiru. Tu naš ukupni srednjovjekovni popis ovakvih scena ujedno i završava.

Zagonetke srimskog krajolika

Tako rijedak prizor lokalnog poljodjelca kakav vidimo na srimskoj fresci ođaje nam nekoliko pojedinosti. Ponajprije, orač ore rukom položenom na jedinu ručku - što znači da se radi o ralići asimetričnog lemeša kakva je lakša za korištenje na krškim poljima. Plus za likovnu točnost! Ralicu vuče par volova. Gubi li uvođenjem krupne, prestižne stoke čitav prikaz na faktičnosti? Ne mora biti tako. Na Galešinama, gdje je povjesničar **Kristijan Juran** ubicirao gomilu koja se arhivski spominje u 15. stoljeću, uz ostatke potleušice postoji i bunja ulaza širokog kao i stajska vrata. Kroz takav je ulaz u takvu svoju štalu mogao proći i vol. Da su volovi uopće bivali u građevinama ove vrste može se posvjedočiti kod trostrukog kažuna blizu crkve sv. Foške nedaleko od Vodnjana u Istri, gdje je za krupnu stoku bio kažun s kamenom alkam za njeno vezivanje. Po srimskim poljima zasigurno se oralo volovima, baš kao na fresci, što je potvrđeno i arhiv-

ski. Srma nije bila prekrivena šumom, što od 15. stoljeća znamo po dozvolama ispaše i kasnijem sporu Zlarinjana i Dolačana. Ipak, drugi dijelovi ovog povijesnog kulturnog krajolika ne nalikuju na pojas srednjovjekovnog sela.

Donja Srma noviji je gospodarski krajolik

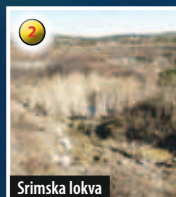
Razlika koja najviše upada u oči su suhozidne ograde Donje Srime. Srednjovjekovno selo, zajedno sa svojim današnjim posjedima **Zatonjana**, bilo je okrenuto gradu. Pod katedralom sv. Jakova i s obale pred svojim kućama prema zemljama na Srmi isplivljavali su Dolačani. Udaljeniji dio poluotoka, pak, obrađivali su Zlarinjani (oko Čapljene i Jadrije, stari zaselak Sićenica), Lučani (oko Vodene jame) i Šepurinjani (oko današnjeg sela Srime). To je i noviji dio suhozidnog krajolika. Preci Šepurinjana krčili su zemlje u području srednjovjekovnog sela, a kada su se otočni potomci izbjeglih starih Srimara u sigurnija vremena krenuli opet dulje baviti ovim zemljama zasnovali su selo Srimu na posve novome mjestu. Tada je građen krajolik Donje Srime. Najviše međe uz staze i najveće gomile nalaze se na najškrtijoj zemlji, kakve mora da su bile najmučnije krčevine. Ovdje su česti suhozidi visoki dva i po metra (toliko je bila visoka i gomila na Prižbi, dok je arheolozi nisu raskopali i raščistili ostatke crkava), dok najviši dosežu četiri metra. Razlozi ovako nevjerovatnog posla može se shvatiti tek iz zemljišnika. Prvičani su postali vlasnicima ovih zemljišta prije no zemljišta na samom svojem otoku. Stoga su za njih bili izravnije zainteresirani. Na Prviću nema toliko visokih ograda, no ima spretno izgrađenih bunja. Bunje na zlarinskim zemljištima Srime kao da su preslikane sa svojeg otoka, pa 4,2 metra visoka bunja pored Čapljene prilazom i profilom posve sličij velikoj bunji sa zlarinske Jasenovice. Donja Srma je, dakle, noviji gospodarski krajolik. Nedavne demografske rekonstrukcije nastanka današnjeg sela Srime posredno svjedoče i o strukturiranju krajolika na čijim se resursima u 19. stoljeću izgradilo novo mjesto. Zlarinjani su također obrađivali zemlje dohvaćajući ih sa svojeg otoka, a od konca 17. stoljeća i skromno naseljavajući opustjelu Sićenicu. Kao i u dijelu kojem je raster zadan u 18. stoljeću ovaj nam dio poluotoka pomaže razumjeti povijesne prilike u svojim vlastitim zajednicama.

Suhozidi – otisci prošlosti

Odgovor na pitanje *Ima li ičega na Srmi?* mogao bi, dakle, biti potvrdan, i glasio bi: **-Ima, šibenske povijesti.** Za Šibenik je to važno iz dva razloga. Prvi predstavlja šibenski pučki urbanitet, kakav nema nijedan drugi veći grad na našoj obali. Takav se razaznaje već na karti grada posve jasno kad se uspoređi sa simetričnim crtama ostalih gradskih jezgri. Drugi razlog gotovo da ide u red arhitektonskih kurioziteta. Naime, kuće pučkog hrvatskog Šibenika toga doba bile su drvene i više im ne nalazimo traga. Najstarije

1 Crkva Gospe Srimske iz 12. – 13. stoljeća

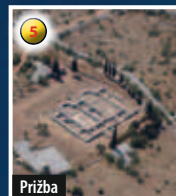
2 Srimska lokva

3 Najveća zlarinska gomila na Srmi

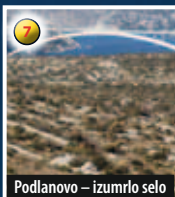
4 Najveća zatonska bunja na Srmi

5 Prižba

6 Uvala Malinica – dolačko pristanište na Srmi

7 Podlanovo – izumrlo selo

8 Najviša gomila na dolačkom posjedu

9 Najviša bunja na Srmi (7 metara)

10 Najveća gomila na prvićkom posjedu

11 Bunja s uklesanom godinom gradnje

12 Najviša bunja na zlarinskom posjedu (4,2 metra)

13 Najviša gomila na zlarinskom posjedu (6 metara)

14 Najviša dolačka bunja u Guberinama

SRIMA

ZEMLJOVID POVIJSNIH POSJEDA I NASELJAVANJA SRIME

I Zatonski posjedi

Nad zatonskim posjedima na Srimi dominira brdo **Stražišće** na kojem je ilirska gradina, a pod njim je **Srimska lokva** kakva je ondašnjim stočarima bila najvrjednijom točkom čitavog kraja. Grobovi tadašnjih stanovnika nađeni su pri gradnji ceste za Martinsku **1936.** godine. Pod rasporedom suhozida mjestimično se mogu nazrijeti posve drugačiji smjerovi pružanja ograda, dok debljine mnogih nasipa svjedoče o dugotrajnim trijebljenjima tla od kamenja.

II Dolački posjedi

Danas postojeći stanovi da dola čkom dijelu Srime samo su posljednji očuvani iz pojasa srednjovjekovnog sela **Srime**. Poljodjelski krajolik ima bunje na rubovima maslinika i vinograda ili poviše njih, zbog nadzora ljetine. Česte su široke staze za zaprežna kola sagrađene uzduž pažljivo oblikovanih nasipa, kako se zbog čuvanja zemlje radilo i u vodičkom i tribunjskom kraju. Najstariji spomen suhozida je **Galešina gomila** nad uvalom Krušvica (Malinica), iz **15.** stoljeća.

III Zlarinski posjedi

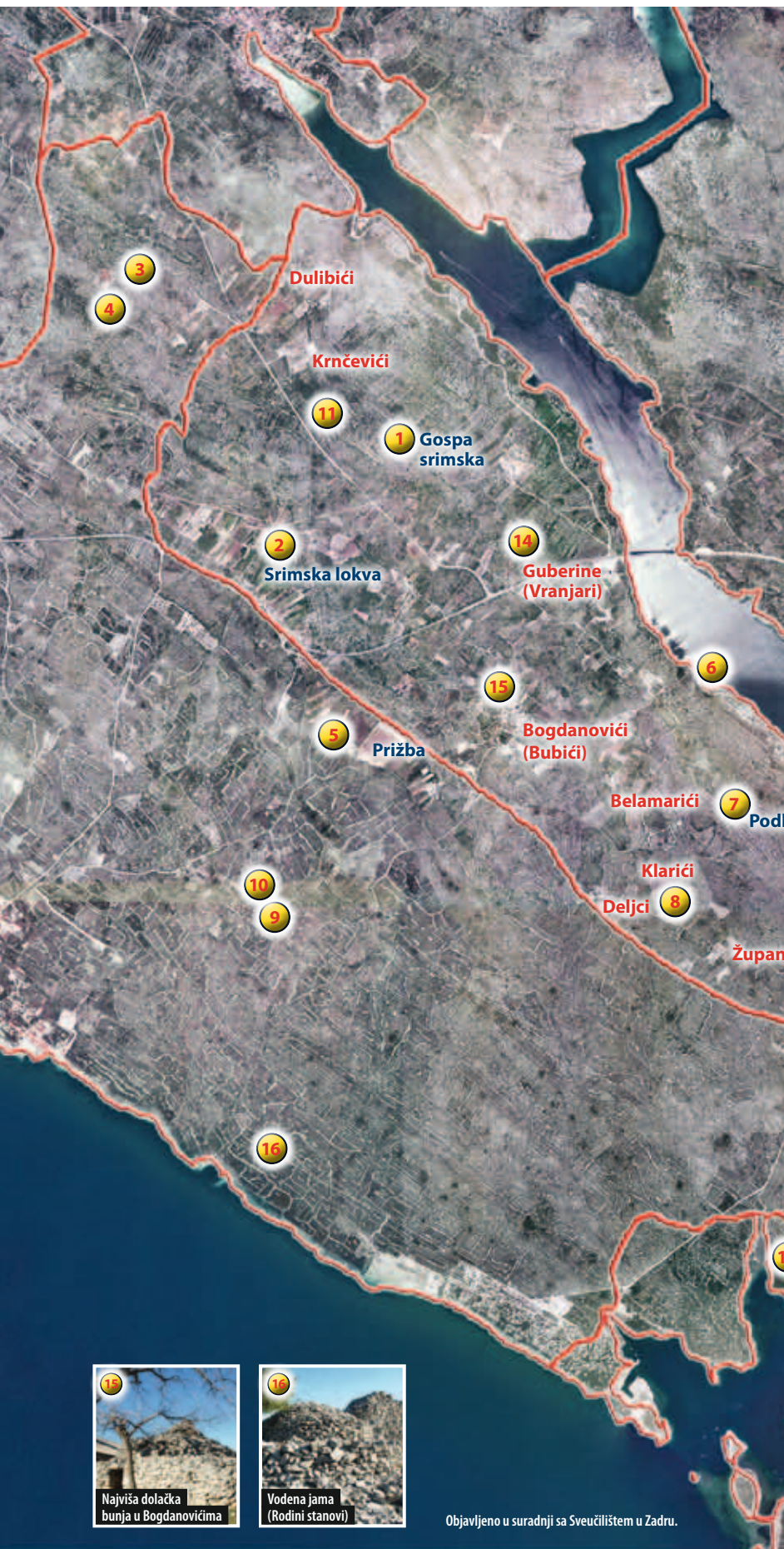
Nekadašnji zaselak **Sičevica** (na području istoimene uvale kod Jadrije) i susjedni **Zvonigrad** uspomena su pripadanja srimske župe samostanu na mjestu kasnije **tvrđave sv. Nikole**. Zlarinjani su početkom **18.** stoljeća ovdje držali šestotinjak koza, ostavivši za sobom karakteristično **visoke kozarske ograde**. Zbog pastirskih potreba do bunja često vode suženi pristupi laki za zagrađivanje.

IV Prvički posjedi Orijaški suhozidi prvičkog posjeda

Međaši i gomile na prvičkom dijelu Srime potakli su šibenskog geografa **Antu Kalogjeru** da još **1989.** godine argumentira krajobraznu zaštitu. I prije prvičkih krčenja iz **18.** i **19.** stoljeća bilo je obradivih zemalja (zemljište **Okrugljak** kod **Vodne jame** gdje su bili stanovi Lučana, spominjano je već u **15.** stoljeću). Koristeći sigurnije prilike šepurinski stanovnici nove Srime su u svojem neposrednom susjedstvu iskrčili najteži krš. Najveća bunja, danas zarušenog vrha visine **4,6** metara, izvorno je bila visoka do **5,5** metara.

Slovima crvene boje ispisana su imena stanova (naselja) – ostaci srednjovjekovnih sela na Srimi.

Slovima plave boje ispisana su imena važnijih lokaliteta na Srimi.

Najviša dolačka bunja u Bogdanovićima

Vodena jama (Rodini stanovi)

Objavljeno u suradnji sa Sveučilištem u Zadru.

sačuvane kamene pučke kuće čitavo su stoljeće mlađe. Otisak rodovskog društva iz tog vremena u povijesnom je krajoliku nekadašnjeg sela Srime ostao otisnut u – suhozidu. Arhivski opis srimarskog stana iz **1551.** godine opisuje i danas vidljive ostatke suhozida i potleušica. Pola stoljeća nakon Dujmovićeve analize Srime, aktualnim onomastičkim istraživanjima Kristijana Jurana potvrđeni su kontinuiteti desetaka srimskih toponima iz 15. stoljeća, od kojih su dva (na Vrbici i u Galešinama) vezana za pojedine gomile. Bešavno srasla s ostatkom svojih suhozidnih ambijenata takva nam arhivska uporišta omogućuju pouzdano datirati stari kulturni krajolik.

Na Srime nije manje od 500 kilometara suhozida i 200 bunja

Rekonstruirajući kulturni krajolik rodovskog društva iz vremena prijelaza pretkomunalne u pravu gradsku povijest Šibenika, zajedno s kasnijom njegovom poviješću, utvrdili smo elemente njegove vrijednosti. Ako se uzorkom i usporedbama pomognemo na obazriv način, mogli bismo pretpostaviti da na Srime nema manje od **petsto kilometara** suhozida i **dvjesto** bunja, među kojima su najveće visoke pet metara. Već i kod nas postoje mjesta sa starijim suhozidima (na otoku Hvaru), s više suhozida (na primjer na otočiću Baljencu, na južnoj strani otoka Kaknja ili na terasama Takala pod Praputnjakom), s više bunja (u istarskoj Vodnjanštini ih je oko dvije tisuće) ili s većim pojedinačnim građevinama ove vrste (kažun obitelji Moscarda u Galižani visok je sedam metara). Naravno da vrijednost kulturnog dobra ne proizlazi tek iz mehaničkog savršenstva. Ono je neponovljivo u ukupnom svojem značenju, ponajprije kao kulturni krajolik nastanka grada Šibenika. Takva je vrijednost

Srimski suhozidi nastajali su od vremena **Ilira**, kod **Srimске lokve**, do agrarne reforme u **19. stoljeću** u **Donjoj Srime**. Doseljenim Hrvatima ovo je bio južni dio županije Luka, a njihova je rodovska slika organizacije prostora u **13. stoljeća** preslikana na padine Šibenika. Kasnije je **prinosima sa Srime** prikupljan novac za **gradnju katedrale sv. Jakova**. *(Nino, uz ovaj okvir bilo bi dobro staviti sliku šibenske katedrale).*

ponajprije sentimentalne, a potom istraživačke naravi, i figurira uglavnom za domaće zainteresirane kakvi poznaju povijesne okolnosti pa im ne treba doslovno dočaravati što se sve krije pod zaraslinama. Kao povijesnu i krajobraznu atrakciju za turističke posjete valjalo bi je makar počistiti. Tu se vraćamo na gospodarski krajolik, jedini održivi okvir bilo kakvog čišćenja, pa i samog očuvanja.

O sudbini krajolika Srime odlučuje - turizam

U ekonomiji postoji jedan jedini oblik privredništva kakav je kadar ovakve vrijednosti preobraziti u ekonomska dobra korištena za stjecanje dohotka. Poznajemo ga, u rasponu od bezazlenih rekreacija do destruktivnih divljanja, kao turizam. Sudbina kulturnog krajolika Srime, kao i mnogih drugih kulturnih dobara, u njegovim je rukama. Turizam je uvijek gladan sirovine za svoja prerađivanja kulturnih kapitala. Usuprot drugim privredništvima, turizam svoju sirovinu iskorištava u samom prostoru potrošnje – znamenitostima se može diviti isključivo na samom

Od Bogdanovića u smjeru u kojem se nalazi Šibenik leže ostatci naselja koje arhivski spomeni bilježe kao Podlano, a kraj i brežuljak danas su poznati kao Podlanovo. Povijesno selo na pola je puta između Srimске lokve i Brodarice (današnje Martinske) odakle se plovilo za Šibenik. Današnja trasa Turističke ceste za Martinsku, iz vremena prije izgradnje mosta, datira iz 1936. godine.

Avionski snimak dijela Donje Srime otkriva kako graditelji suhozidnih gomila nisu imali samo zajednički kompas u izgradnji zakloništa od najjačih vjetrova, već su se krčenjima nadovezivali na prirodne strukture krša. Ono što bi vjetar s tla jednom uspio raznijeti nije se više moglo vratiti pa su težaci gomile gradili i kao protuerozijske burobrane.

licu mjesta. Povjeriti kulturno dobro turizmu na skrb ponekad slični na posuđivanje šibica piromanu. Ipak se još lakše prisjetiti monumentalnih znamenitosti kakve do sada više ne bi ni postojale da pred njima u redu za ulaznice ne čekaju rijeke posjetitelja.

Poticaji za očuvanje suhozida

Iako velik, turizam nije jedini razlog zaštite prostora. Posljednjih desetljeća urbanisti ne **oblikuju** izvangradske prostore već ih **saniraju** na korist zdravlja i stvaralačke motivacije stanovnika. Također, postalo je jasno kako urbanistička potrošnja zemljišta s poljoprivrednim mogućnostima u konačnici može postati preskupa. Kulturne strukture poljodjelskih krajolika u **Zajedničkoj poljoprivrednoj politici Europske unije** imaju posebno mjesto među poticajima za održivu i okolišno savjesnu poljoprivredu, no krajobrazni dio konkretne smjernice kod nas još nije primijenjen. Bez poticaja za popravljivanje suhozida čitava priča ostaje na zabranama iz prostornih planova i konzervatorskih uvjeta, što čuvanje kulturnog krajolika nigdje ne čini omiljenom lokalnom temom.

Prijetnja zatiranja kulturnih tragova

Kada sam prije dvije godine na predavanju o kulturnom krajoliku Srime i na kasnijem okupljanju vlasnika srimarskih zemljišta nakon blagoslova polja među slušateljima predavanja i okupljenim Srimarima podijelio anketne listove o mogućnosti krajobrazne zaštite ovog poluotoka, dogodilo se upravo to. Iako nitko nije bio protiv zamisli zaštite, mnogi su je rado vidjeli u tuđim zemljištima ali ne i svojim. Najveći dio od četrdeset dva popunjena anketna lista za obuhvat zaštićenog

Ironija je povijesti da je jedan od najtežih poslova na istočnoj obali Jadrana, **krčenje** Donje Srime s nasipima dizanima u visinu do čak četiri metra, završen u vrijeme kada je nestala vinarska konjunktura europskog tržišta kakva mu je dala podstreka. Europski okvir ključan je i danas: već zaboravljeni maslinici i suhozidi čiste se zbog **ARKOD-a** iz Zajedničke poljoprivredne politike Europske unije.

područja imao je zaokružen jedan od najzaboravljnijih i najmanje obrađivanih zemljišta – Donju Srimu. Doimalo se kako su olovke slijedile najveće gustoće suhozida, ali u isti mah i izbjegavale susjedstva građevinskih zona. Uopće, zaštita se poima kao zabrana i ograničavanje vlasništva jer je u regulatorovoj ruci samo **batina**, ali ne i **mrkva** iz postojećih europskih poticaja koji su kod nas kanalizirani u korist najkрупnijih plantažera. Na žalost, takvi prizori industrijske poljoprivrede obično podrazumijevaju zatiranje kulturnih tragova. Ogladni hrvatski primjer je Dingač, mjesto naše prve zaštite čuvenog vina iz 1961. godine, čije se pojedine padine mrve zajedno sa stijenama i suhozidima da bi se u mehaniziranim obrađivanjima nakapno navodnjavanih vinograda dobilo vino koje se po propozicijama zaštite više i ne bi smjelo zvati dingačem. Suprotan primjer je Pag, otok s tri moderne sirane na kojem nikada u povijesti nije bilo više ovaca. Vino i sir bili su tržišna dobra na kojima se od sredine 19. stoljeća tesala zaštita pridržanih prava – što je osobito zanimljivo – ne samo pojedinaca već i lokalnih zajednica. Na Dingaču iz zazoru prema ograničenjima nikad nije uspostavljena zaštita kulturnog krajolika, dok se na Pagu dogodio nepredvidiv popratni učinak: ovi tržišno motivirani ovčari i popravljivači suhozida učinkovito su vodili izgradnju memorijalnih suhozidnih **kornatskih križeva** podignutih na mjestu pogibje dvanaestorice vatrogasaca!

Fosilni krajolici

Poukama s Pelješca i Paga na Srimi se, kao i u drugim našim jadranskim krajolicima, pridružuju i još neke. Zahtjevna krajobrazna zaštita sjeverozapadne Vodnjanštine (povijesnog pulskog agera) ne bi bila moguća da se nije zbilja izgradnja modernih prometnica, potaknuvši evidentiranje kažuna na trasi i obnovu maslinarstva kroz vitalnu lokalnu udrugu **Agroturist**. I u hvarskoj hori kulturni krajolik je i dalje kontinuirani poljodjelski krajolik, smjestivši je svojim čuvenjem prije četiri godine na **Popis svjetske baštine**. U usporedbi s ovim primjerima Srimi se noge sputane okovima odumrle poljoprivrede. Donja Srime, kao i dijelovi krajolika povijesnog srimskog sela, doslovno su **fosilni krajolici**. Tek u

posljednje dvije *predintegracijske* godine u Hrvatskoj se, zbog preuređenja poljoprivrednih poticaja i upisivanja u ARKOD, diljem suhozidnih krajolika, pa tako i ovdje, češće primjećuju čišćenja parcela i obnavljanja zarušenih suhozida. Kako na Srimi, za spas njenog kulturnog krajolika i na korist vlasnika i korisnika njenih zemljišta, uspješno spojiti turizam i poticaje održive poljoprivrede?

Prva poučna staza bunja

Jedan dio te priče već se odvija posljednjih deset godina. Kada je **Brdsko - biciklističkom klubu Orlov krug** iz **Vodica** pomanjkalo staza za vožnju, klub, civilne akcije i komunalno poduzeće krenulo su u čišćenje poljskih putova zahvaljujući kojima danas oko Vodicica postoji 55 kilometara označenih ruta za utrke, izlete ili obilasku pješaka ili biciklista. Do arheološkog lokaliteta Prižbe doseglo se 2006. godine, a dvije godine poslije Gradska uprava Vodicica pozvala je na prijavljivanje bunja radi potpore poticajima za njihova popravljivanja. Danas ih je, zahvaljujući skrbi voditeljice Kulturnog centra **Gordane Birin**, u tom lokalnom registru pedesetak i pomogle su profilirati područje u kojem će se prirediti poučna staza bunja. Nije slučajno da se ova planirana staza bunja - kapitalaca nalazi u uvučenoj osnovici povijesne Srime, koja iz ovog predjela preko stanova Dulibića, Krnčevića, Guberina, Bogdanovića, Klarića, Bujasa, Mikulandra, Nikolića, Deljaca, Županovića i Berovića vodi k nekadašnjem mjestu plovidbe za grad, do Martinske.

Bunje i suhozidi - atrakcije i turistički kapital

Takav je vodički posao važan zato jer osposobljava domaće ljude da od bunja i krajolika svojeg mjesta stvore atrakciju i turistički kapital. Ovdje je riječ o razvojnom programu kakvih trebamo na desetine. Koliko mi je poznato, jedini čovjek koji na istočnoj obali Jadrana sada u dogovoru sa svojom lokalnom turističkom zajednicom grupama posjetitelja nudi vođeni obilazak bunja je **Boris Čok** zaljubljenik u baštinu sa slovenskog

Za bunje u Hrvatskoj prvi su se početkom 20. stoljeća zainteresirali arheolozi, tražeći u njihovim oblicima sličnosti s udaljenijim istočnim građevinama i dokaze za iransku teoriju o podrijetlu Hrvata. Ove stranice iz terenske bilježnice Luke Jelića, nastale pri njegovom obilasku šibenskog kraja 1911. godine, predstavljaju prvo zabilježeno mjerjenje jedne bunje - što se zbilo na Srimi, u blizini Jadrane. Jelić je bunje opisivao kao zagonetne građevine:

-U čitavom šibenskom području običajna su poljska zakloništa u suhozidu, ali oblika dotle od podpisanoga nigdje viđenog. Narod ih nazivlje bunje ili čemer. U to vrijeme bizarno Jelićevo zanimanje za ovakve običnosti kakve nemaju značaja za visoku političku ili vojnu povijest sačuvalo nam je opise nekih građevina koje su poslije nestale, poput orijaških pomno složenih gomila na području ratne luke u Mandalini.

Povjesničar Kristijan Juran u srimarskom domu Dolačanina Ivana Bogdanovića u razgovoru s jednim od najstarijih Srimara, osamdesetdvođodišnjim Grgom Bogdanovićem, provjerava održanost arhivski sačuvanih toponima sa Srime iz 15. i 16. stoljeća.

■ Zašto su se Vodice odlučile na sustavno čuvanje i afirmaciju svoje bogate suhozidne baštine?

Vodice su oduvijek bile težačko mjesto, okrenutije polju nego moru. Stoga su u našim poljima ostali tako vrijedni tragovi tradicionalnog gospodarenja i graditeljstva. Vodička su polja omeđena kilometrima suhozida, a vrlo su često u tim poljima građene i bunje. Danas te poljske nastambe više nemaju toliko uporabnu koliko estetsku, povijesnu i etnološku vrijednost i bili bismo slijepi kraj zdravih očiju da kao Grad ne učinimo nešto da ih zaštitimo, obnovimo i da im damo novu vrijednost u modernom dobu. Zaštita i obnova bunja i suhozida stvara romantični pastoralni krajolik u našim poljima i priziva ne samo Vodičane da se vrate obradi svojih polja i maslinika, nego i goste da odlaze na duge smirujuće šetnje ili na vožnju biciklima uživajući u pitomom krajoliku naših polja.

■ Od koga je krenula inicijativa, tko je začetnik te ideje?

Ideja se nametnula sama od sebe. Povod je nekako bilo proglašenje **Rašine bunje** kulturnim dobrom, zatim je tadašnja voditeljica Kulturnog centra **Gordana Birin** organizirala tribinu o suhozidima i predavanje dr. Jadrana Kale o vrijednosti suhozida, a budući da je i sama etnolog po struci, pokrenula je ideju o osnivanju **Registra suhozidne baštine** na području Grada Vodicica u koji su se mogli upisati svi zainteresirani vlasnici takvih građevina. Cilj ovog registra je da se iz gradskih sredstava pomogne obnovi bunja,

Krasa (selo Lokev u blizini Lipice). Tamo ih zovu *hiškama* i u usporedbi sa srimarskima majušne su, dok na čitavom Krasu i nije ostalo više od 35 kilometara suhozida. I pored toga obilazak je *hiški* pod vodstvom gospodina Čoka doživljaj kakav se ne zaboravlja. Drugi je razlog važnosti vodičkog ili vodnjanskog lokalnog registra bunja (kažuna) i gradskih poticaja za njihovo obnavljanje taj što se, u stvari, radi o spontanim oponašanjima spomenutog europskog poticaja i pred njegovo nacionalno odmjerenje mogu poslužiti kao relevantni pilot-projekti.

O Srimi, izvoru povijesti Šibenika, danas brinu - Vodice

Slično kao što je povijest na Srimi igrala ping-pong seleći ljude na otok i vraćajući ih pod istim imenom sela na drugome mjestu, tako je danas pretežit dio sudbine kulturnog krajolika iz osvi-ta šibenske gradskosti u rukama novoga grada - Vodicica. Sudeći po stazama koje proširuju, krajolik nije dospio u loše ruke! (U neko vrijeme